

վում զեպի ցարական մեծությունը²⁸, Կամ Օրիի գործակից Մինաս վարդապետին հղելով՝ Անդրկովկաս, ռուսական կառավարությունը նրա միջոցով դեսպան Վսլինսկուն ուղղորդ հրահանգում պատվիրում էր՝ «տեղեկություններ հավաքել հայ ժողովրդի մասին, իրադեկ դառնալ նրա թվաքանակին և ուժին, պարզել, թե որ չափով է նա հակված ցարական մեծության կողմը»²⁹։ Ակներև է, որ խնչպես Օրիի իրանական դեսպանագնացության, այնպես էլ նրա գործակցի՝ դեպի Անդրկովկաս ձեռնարկած ռուսորոշության ժամանակ տակավին հարկ կար նոր ի նորոճ տեղում և հավաստիանալու հայ ժողովրդի իրական վիճակի, նրա քաղաքական հեռանկարների, դեպի Ռուսաստան կողմնորոշվելու տրամադրության մասին։

3. ՊԵՏՐՈՍ ՄԵՄԻ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐԻ ԱՋԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐՈՒՄՆԵՐԸ

XVII դարի վերջին տասնամյակներում իրանին ենթակա ժողովուրդների ծանր կացությունը հաջորդ դարի սկզբներին վերածվում էր քաղաքական տագնապի։ Կենտրոնական իշխանության տկարացումը, տեղերում սաստկացող կամայականություններն ու բռնությունները հպատակ ժողովուրդների մեջ ոչ միայն խոր անբավականություն էին սերմանում, այլև անկախություն նվաճելու համար պայքարի բուռն տրամադրություններ զարթնեցնում։

Հպատակների դժգոհություններով և միջցեղային ու միջֆեոդալական ներհակություններով պառակտված Սեֆյան Իրանի տարբեր ժայրերում խմորվում էին և բռնկվում տեղական ցեղապետերի ու ֆեոդալների զինված ապստամբություններ։ Առևտրական պայմանագիր կնքելու նպատակով 1715—1717 թթ. իրանում դեգերող ռուսական դեսպան Վսլինսկին գրում էր. պարսիկները «ի վիճակի չեն պաշտպանվելու ոչ միայն թշնամիներից, այլև իրենց ապագա ապստամբներից և սակավ են այն վայրերը, ուր չեն ծագել ապստամբություններ»։ Նույն երևույթն է նկատի ունեցել նաև XVIII դարի հայ պատմիչներից մեկը, երբ գրել է, թե շահի ծառաները և ծառայակիցները թագավորացել էին և թագավորը ծառա դարձել՝ կրելով միայն թագավորի անունը³⁰։

1715 թ. արաբները գրավել էին Պարսից ծոցի կղզիները։ Նույն տարում սկսեցին ապստամբել իրանական քրդերը։ 1719 թ. սրանք գրավեցին Համադանը և սպառնում էին Սպահանին։ 1717 թ. Մուզանի դաշտում զլուխ էին բարձրացրել Շահսևան կոչվող թրքախոս ցեղերը։ 1719 թ. ոտքի ելած ուզբեկները ասպատակում էին Խորասանի կողմերը։

Նույն այդ տարիներին սպառնալից ծավալ էին ստանում լեզգիների ասպատակությունները։ Տակավին 1712 թ. լեզգիներին զլխավորող Սուրխայ խանի և Հաջի Դավութի հեծյալները հարձակվեցին ու ավարի ենթարկեցին Շամախու և նրա շրջակայքի գյուղերը՝ սպանելով 300 ռուս առևտրականների և կողոպտելով միլիոնների արժեք ունեցող նրանց ապրանքապահեստները։ Թեպետ տեղական խաները ճնշեցին լեզգիների այս հարձակումները, սակայն 1719 թ. նրանք կրկնեցին իրենց «չափողունը», այժմ արդեն ոչ միայն ապրանք-

²⁸ С. Соловьев, История России с древнейших времен, М., 1868, т. XVIII, էջ 28;

²⁹ Эзов, Сношение..., վավ. 204;

³⁰ Տե՛ս Խաչատուր Զուղայեցի, էջ 226;

խառաա Շամախին ավարի տալու, այլև 1717 թ. Իրանի հետ դեսպան Վոլինսկու կնքած ստեղծարական պայմանագիրը և Անդրկովկասում աճող ոռոսական սպիտակեցությունը ոչնչացնելու վճռականությունը:

Ինչպես XVII դարում Սպահանի հայ առևտրական ընկերության հետ վաճառած բանակցությունների ընթացքում, այնպես էլ իրանական պետության հետ ոռոսական դեսպանի ունեցած հանդիպումների ժամանակ, Ռուսաստանը հետամուտ էր իրանական մետաքսի ամբողջ արտահանությունը Թուրքիայի ցամաքային ճանապարհներից շրջելու Դենպրի, Կասպից ծովի և Վոլգայի ջրուղին: Այդ նպատակի իրագործումը հրամայական դարձավ, երբ Հյուսիսային պատերազմը մոտեցավ իր ավարտին և կարելի էր այլևս չկասկածել, որ Բալթիկ ծովի արևելյան ափերի կարևոր տեղամասը դադանալու է Ռուսաստանի սեփականություն՝ առևտրական հանգույցի դեր տալով Իրանից Արևմուտք անցնող ճանապարհին:

Սակայն այդ ցանկությունը հանդիպում էր Իրանի և, մանավանդ, Թուրքիայի դիմադրությանը: Լեզգիների քանիցս կրկնվող հարձակումները ձեռնարկվում էին հենց Թուրքիայի սադրանքով: 1720 թ. լեզգի հրոսակախմբերը Սուրխայի առաջնորդությամբ ավերեցին Լոռվա գյուղերն ու ավանները, ջարդեր կատարեցին և մեծաքանակ գերիներով ու ավարով վերադարձան Դաղըստան: 1721 թ. օգոստոսի 15-ին նրանք խուժեցին Շամախի, կոտորեցին 4—5 հազար շիա բնակչություն և կողոպտեցին ոռոս առևտրականներին: Անդրկովկասի 30 հազարի հասնող խանական զորքերը անկարող եղան դսպելու Թուրքիայի հրահանգներով գործող լեզգի ֆեոդալներին:

Նույն տարվա աշնանն ու հաջորդ գարնանը լեզգի ասպատակիչները երկիցս մտան Քուռ, Արաքս, Թարթառ, Խաչեն և Կարկառ գետահովիտների հայաշատ շրջանները, կողոպտեցին և գերեվարության ենթարկելով բնակչությանը: Վարանդայի Մելիք-Բաղիրը միայն հարուստ նվերների գնով կողոպտիչներից ազատեց իր գավառը: 1722 թ. գարնանը լեզգիները Մուղանի կողմից մտան Դիզակի գավառը և ասպատակեցին Խաչենը: Նրանց դիմադրեց միայն Ջրաբերդը, որի պաշտպանությունը իրենց ձեռքն էին առել Շամախուց ժամանած երիտասարդ մարտիկների ջոկատները՝ Ավանի, Շրուանի, Շահինի և Սարուխանի ղեկավարությամբ: Զինված դիմադրության հանդիպելով Ջրաբերդում, լեռնցի ասպատակիչներն ստիպված եղան Քուռի վրայով նահանջել դեպի Դաղըստանի լեռները:

Ի պատասխան Շամախում կատարված դեպքերի, 1721 թ. Պետրոս Մեծը որոշեց մեկընդմիջտ զենքի ուժով լուծել իրանական մետաքսի արտահանության խնդիրը: Այս բանն անհրաժեշտ էր, քանի որ օսմանյան Թուրքիան օգտագործելով Իրանի ծանր դրությունը, իրեն հայտարարում էր Անդրկովկասի և Ատրպատականի «օրինավոր ժառանգորդը», սպառնալով զինակալել Սեֆյանների տիրազրկված երկրամասերը:

Տակավին իր դեսպանության ժամանակ Վոլինսկին էլ գտնում էր, որ ջարդ կարող է իր կողմը գրավել Պարսկաստանի ժողովուրդներին, միայն ղենքի միջոցով, ինչպիսին էր այժմ նաև Պետրոս ցարի կարծիքը:

1722 թ. օգոստոսին ոռոսական զորքերը մտան Դերբենդ և պատրաստվում էին շարունակել արշավանքը՝ Իրանի Կասպյան ամբողջ ծովեզերքը գրավելու նպատակով: Հայերն ու վրացիները ցնծությամբ ընկալեցին ոռոսական արշավանքի լուրը: Հիրավի, տակավին արշավանքից առաջ էր Պետրոս

ցարը լատինացիությունների մեջ մտել հայ և վրացի ներկայացուցիչների հետ, խոսատանալով հնդկականության հայ-վրացական պետություն՝ Ռուսաստանի հովանու ներքո³¹։ Վրաստան ուղարկված իշխան Տալկիստանովի միջոցով նա Վախթանգին տուգարկում էր՝ իր զորքերով առաջ շարժվել Կասպից ծովագրի ուղղությամբ՝ Դերբենդի և Բաքվի միջև գտնված որևէ վայրում ռուսական զորքերի հետ հանդիպելու համար։ Ցարը միաժամանակ ղեկավարում էր Վախթանգին, որ պետք է վաղաժամ արթնացնել Թուրքիայի կասկածամտությունը և չպետք է թույլ տալ, որ Թուրքիան խոչընդոտներ հարուցի այդ «աստվածահաճո գործի դեմ»³²։ Իհարկե սխալ կլինեի ենթադրել, թե ցարը առաջ էր քաշում հայ-վրացական թագավորության գաղափարը, ելնելով հայ և վրաց ժողովուրդների ինքնորոշման ձգտումներից։ Նա ընդառաջում էր հայ և վրաց ղեկավարների «ազատագրման» գաղափարին, որչափ դա կարող էր նպաստել Կասպիականի ավազանում Ռուսաստանի ամրանալուն։

Վախթանգի հետ կապված հայ գործիչներին հայտնի էր Պետրոսի ծրագիրը, և նրանք հոգաբարձի տնիսը 1722 թ. գարնանը և ամռանը Գանձակում և Թիֆլիսում նսայի կաթողիկոսը հանդիպումներ է ունենում Վախթանգի հետ, գործուն մասնակցություն բերելով հայ-վրացական զինակցությանը։ Նրանց գործունեությունն աչքի առաջ ունեի Թիֆլիսի հայոց վիճակավոր Մինաս Փարվելյանը, երբ 1722 թ. դեկտեմբերին Վախթանգի մասին գրում էր. «Հաւաքեաց զմնացեալ և զցրուեալ ազգս հայոց և ի տեղիս տեղիս ամրացոյց և խնամարկեաց և եղ պահապան յամենայն ուրեք ի վերայ նոցա»³³։ Անդրկովկասի սահմանները պաշտպանելու և այդ ուղղությամբ միջոցառումներ մշակելու համար Վախթանգը ուներ նաև Իրանի լիազորությունները, քանի որ Թավրիզ ապավինած գահազրկված շահ Թահմազ II-ը նրան էր նշանակել Անդրկովկասում գտնվող իրանական բանակի ընդհանուր զորահրամանատար և նրան էր հանձնարարել Դաղստանի հարձակումներին դիմագրավելու գործը։ Այս մասին տեղեկացնելով Պետրոսին, Վախթանգը միաժամանակ հայտնում էր, որ մտադիր է Գանձակում կենտրոնացած իր զինված ուժերը միավորել իրանական զորքերի հետ, ռազմական գործողություններ սկսել լեզգիների դեմ՝ սպասելով ցարի կարգադրությանը³⁴։

Հայ և վրաց ռազմական ուժերի և նրանց ղեկավարների հանդիպումը տեղի ունեցավ Գանձակի մոտ՝ Զուլալ գյուղում, 1722 թ. սեպտեմբերի 22-ին։ Վախթանգի 30-հազարանոց բանակը այդ օրը ողջագուրվում էր Գանձասարի նսայի կաթողիկոսի 10 հազարանոց «ընտիր և սպառազեն» հայ զինվորության հետ³⁵։ Տեսարանը հանդիսավոր էր ու բացառիկ։ Ողջույնի հրացանածգույններից որոտում ու թնդում էր Զուլալը։ Վառողի փոշիառն ծխից կայծակնափայլ ամպն այնպես էր փակել արեգակի շողերը, որ եղբայրաբար հանդիպման ելած հայ և վրաց զորքերը հազիվ էին նշմարում միմյանց։ Հայ և վրաց

³¹ Տե՛ս В. И. Лысцов, Персидский поход Петра I, 1722—23 гг., 1951, էջ 190 և հտն., 216 և հտն.։

³² «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», ч. II, վավ. 165։

³³ Эзов, Сношение..., էջ 336։

³⁴ Տե՛ս «Переписка на иностранных языках грузинских царей», էջ 139 և հտն.։

³⁵ Տե՛ս նսայի կաթողիկոս-Հասան Զալալյան, Պատմութիւն կամ յիշատակ ինչ-ինչ անցից՝ դիպիկոց յաշխարհին Աղուանից, Շուշի, 1839, էջ 58 և հտն., 342։ Այսուհետև՝ նսայի կաթողիկոս։

մարտիկներին Վախթանգը ավետում էր քրիստոնյաների փրկության ժամանակի մերձեցումը³⁶։

Զուլակում համախմբված զորքերը սլաւասրտի սուլասում էին ոռոսական զորքերի Շամախի մոտեցումն և պատրաստվում հսկաների ամսի սկզբներին համաձայնեցված վայրում հանդիպել հյուսիսից արշավող աղասարարների հետ։

Սակայն Գանձակի մոտերքում երկու ամիս դեգերելուց հետո, նոյեմբերին միայն լուր ստացվեց ոռոսական արշավանքի ընդհատման և Պետրոսի Աստրախան վերադառնալու մասին։ Ցարին դիմավորելու պատրաստված հայ-վրացական զորքերը գլխիկոր ցրվեցին տները։

Պարզվեց, որ արշավանքի հենց սկզբին Կասպից ծովագրին ոռոսները հանդիպել էին զորքերի փոխադրման, պարենավորման և բժշկա-սանիտարական սպասարկման մեծ դժվարությունների։ Մովսեմը շրջանների ճահճուտները ոռոսական բանակից մարդկային ահավոր զոհեր էին խել։ Բացի այդ, հասկանալի դարձավ, որ առանց թուրքերի հետ պատերազմելու հնարավոր չպիտի լինել տիրանալ լեզգիների գրաված Շիրվանին ու առաջ շարժվել հայ-վրացական ուժերին միանալու համար։ Պարզվում էր նաև, որ երկարատև շվեդական պատերազմից նոր ելած Ռուսաստանի համար դյուրին չէր այդ պատերազմը։ Այն էլ մի պետության դեմ, որի թիկունքում կանգնած էին Անգլիան և Ֆրանսիան, և որոնք Ռուսաստանին ներհակող իրենց գաղութատիրական շահերն ունեին թե՛ Իրանում և թե՛ Թուրքիայում։

Լուր առնելով Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև հաստատված կապերի մասին, շահ Թահմազ II-ը Վախթանգին մեղադրեց պետական դավաճանության մեջ և 1722 թ. վերջերին հրամանով նրան զրկեց Քարթլիի վալիի ու իրանական զորահրամանատարի իրավունքներից։ Շահն այդ պաշտոնները հանձնեց նրա հակառակորդին՝ Կախեթի Կոստանդին թագավորին, որը հայտնի է նաև Մուհամադուլի խան մուսուլմանական աղանդով։ Զորահրամանատարության հետ մեկտեղ վերջինիս հանձնեց նաև Երևանի, Գանձակի ու Ղաբաբաղի բեկլարբեկությունները։ 1722 թ. վերջերից զինաբախման մեջ մտնելով Վախթանգի հետ, 1723 թ. մայիսին Մուհամադուլի խանը գրավեց Թիֆլիսը և քաղաքի դռները լայնորեն բացեց օգնության հրավիրված լեզգի ավարառուների առջև³⁷։ Թողնելով Վրաստանի մայրաքաղաքը, Վախթանգն ստիպված եղավ անցնել Ռուսաստան։

Նախապես Պետրոսը հակված էր այն մտքին, թե Վրաստանի և Հայաստանի անկախության կամ ինքնուրույնացման հարցը հնարավոր է վճռել խաղաղ բանակցությունների միջոցով, բայց պարզվեց, որ դա ևս իրագործելի չէ։ 1723 թ. ամռան սկզբներին թուրքերը մտան Թիֆլիս և գահընկեց հայտարարեցին Վախթանգին։

Վերադառնալով Աստրախան, ցարը հույս ուներ, թե հաջորդ տարում՝ գրավելով Բաքուն և ամրանալով Կասպիականի ափերին, ռազմական գործողություններ կսկսի՝ Շամախին, Գանձակը, Թիֆլիսը, Երևանը գրավելու և հայ-վրացական թագավորության ծրագիրը գլուխ բերելու համար։ Սակայն պարզ-

³⁶ Տե՛ս «Переписка на иностранных языках грузинских царей», էջ 130 և հոդ.։

³⁷ Տե՛ս Նալի կաթողիկոս, էջ 64 և հոդ.։

վեց, որ նրա նախագծումները անիրագործելի էին անգամ Բաբուն, գրավելուց հետո:

Տիախան շեղավ նաև Կոստանգինի իշխանությունը Թիֆլիսում: Թուրք նվաճողները շտապեցին քաղաքից վտարել Վախթանգին զորավիր դարձած Թիֆլիսի հայ «քաղաքամարտիկ զորականներին» և այն հայ մոքալաքներին՝ «որք յհողիս և զորգիս, զինչս և զանձինս եղեալ էին ի վերայ նորա (Վախթանգի) չօժար սրտիւ»³⁸: Իրենց վերապահելով զինվորական իշխանությունը՝ թուրքերը քաղաքի վարչությունը հանձնեցին Վախթանգի մահմեդականացած Բակուր որդուն՝ Շահնավազին: Մուհամադկուլի խանը իրանական բեկլարբեկի պաշտոնով ամրացավ Գանձակում, հենվեց Գանձակի, Բորչալուի և Ղազախ-Շամշադիի խաների վրա, իր շուրջը ուժեր կուտակեց և նախապատրաստվեց դիմադրելու թուրքերին: Հավատարիմ մնալով իրանական կողմնորոշմանը, նա հետամուտ եղավ թուրքերի դեմ դիմադրություն կազմակերպողներին միավորելու քաղաքականությանը³⁹:

Դժվար չէ պատկերացնել այն վիճակը, որին 1723 թ. դատապարտված էր լեռներում մեկուսացած հայ զինվորությունը: Վախթանգի անկումով փլվել էր հայ-վրացական այն զինակցությունը, որի վրա հենված նրանք հարել էին հայ-վրացական թագավորություն ստեղծելու հեռանկարին: Վախթանգի սլաքությունից հետո այդ գաղափարի իրագործումը հանվեց օրակարգից: Հայերը նորից ընկած էին մեկուսացման օղակի մեջ: Նրանք պաշարված էին իրանական և թուրքական ուժերի կողմից: Սակայն, այս վիճակում իսկ, լիակատար հուսահատության չմատնվելով, նրանք լարում էին իրենց սմբողջ կարողությունը՝ երկրի ինքնապաշտպանությունն ապահովելու համար:

4. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՂՆԱՆՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԽՐԱՆԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄԵՎ ԳԱՆՁԱԿԻ 1724 ԹՎԱԿԱՆԻ ՀԱՅ-ԱԴԻԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Սեֆյանների դեմ բարձրացրած շարժումների ծավալումը և իրանի շուրջը սրված միջազգային իրավիճակը մեծ բարդություններ էին առաջացնում անվրիկովկասյան ժողովուրդների կյանքում: Խոշոր փոփոխություններ եղան մասնավորապես լեռնային Հայաստանում: Գահավիժող անցքերի բերումով Անդրկովկասի գավառներում և, հատկապես, Սյունյաց ու Արցախի լեռնային շրջաններում ռազմական ու վարչական մեքենայի քայքայումը խիստ հարված էր հասցրել իրանի հեղինակությանը: Այդ գավառների վարչական ղեկն ու ինքնապաշտպանությունը, փաստորեն, անցել էր տեղական բնիկ կառավարիչների՝ մելիքների ու յուլբաշիների, տանուտերերի ու քյադխուդանների ձեռքը:

Դարասկզբին Ղարաբաղի հայաբնակ մեծ գյուղերը 100—150 թուման (այսինքն՝ 1000—1500 ոսկի ուլբի), իսկ փոքրերը 30—40 թուման (300—400 ոսկի ուլբի) հարկ էին վճարում իրանին⁴⁰: Մոտավորապես նույնը պիտի եղած լինի նաև Ղափանում: Իրանական վարիչների չքացումը հարկային թե-

³⁸ Եսայի կաթողիկոս, էջ 64 և հտն.:

³⁹ Տե՛ս «Ժամանակագրություն Պետրոս դի Սարգիս Դիլանենցի» («Կոռնկ», Թիֆլիս, 1863, էջ 200 և հտն.)) և Եսայի կաթողիկոս, էջ 62 և հտն.:

⁴⁰ Տե՛ս Եսայի կաթողիկոս, էջ 19 և հտն.: